

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ВЕЛИКИЙ РОМАН

Юрій Косач

ЧОРТІВСЬКА
СКЕЛЯ
•
ДИВИМОСЬ
В ОЧІ СМЕРТІ

Харків
«ФОЛІО»
2025

ЧАСТИНА ПЕРША

Gwałt niech się gwałtem odciska¹...
Adam Mickiewicz, «Oda do młodości»

Болить серце, як згадаєш!
Старих слов'ян діти
Впились кров'ю...
Тарас Шевченко, «Гайдамаки»

I

Львів, березень 1923 року

Рада амбасадорів² остаточно підтвердила анексію Східної Галичини, привертаючи на руїнах імперії Габсбургів володіння Речі Посполитої в кордонах перед 1772 роком Але на газетних сторінках ця подія була обмежена лаконічним повідомленням, без коментарів; більше місця займало звітування про подорож по Європі короля Афганістану Аманулли³, про черговий арешт Аль Капоне⁴

---

¹ Хай же сила силу відтиска (переклад Дмитра Павличка. Подаємо за: Міцкевич Адам. Вибране: Поетичні твори. — К.: «Веселка», 1984).

² *Амбасадор* — посол, посланець. *Рада амбасадорів* — ідеться про Раду послів держав Антанти (зокрема Англії, Франції, Італії, Японії та ін.), яка в березні 1923 року в Парижі ухвалила рішення про приєднання Східної Галичини до Польщі, що викликало обурення екзильного уряду Західноукраїнської Народної Республіки, українських політичних партій, громадських організацій краю та еміграції тощо через намір країн Заходу вирішувати долю Східної Галичини без участі її населення.

³ *Аманулла-хан* син Хабібুলли з роду Баракзаїв (1892–1960) — шах, а з 1926 — падишах Афганістану, загалом правив майже 10 років — із лютого 1919 до січня 1929 р.

⁴ *Альфонс Габріель «Аль» Капоне* (1899–1947) — американський гангстер італійського походження, очільник кримінального синдикату, що займався контрабандою, зокрема спиртних напоїв.

в Чикаго про виступ Брюнінга¹ в Райхстагу. «Україніка» в світі означувалась лише згадкою про виставку митця Олександра Архипенка² в Берліні.

В одному з підвальних приміщень «Дністра»³ відбувався семінар Українського таємного університету⁴, секції мистецтвознавців. Дарма що було нестерпно холодно, слухачів, що сиділи і тулилися у свої лихенькі, підбиті вітром, пальта, було чимало. Виклади професора Святицького⁵ про українське мистецтво XVI і XVII сторіччів та чергові повідомлення доцента Дарагана були завжди цікаві і, крім студентів, їх приходили слухати митці, редактори з «Діла»⁶ і «Громадського Голосу»⁷, історики і всілякий принагідний народ. Професор Святицький, незважаючи на свою неймовірну хронічну нервовість, що нівечила його благовиде обличчя з кущами рідкої, сивавої борідки постійним шарпанням, захоплено розповідав про українських малярів Львова другої половини XVII ст., — доби бароко, — Сеньковича, Петраховича, Ляницького⁸ та про відомих лише за іменами, чудесних іконописців Євстахія і Василя.

---

¹ Генріх Брюнінг (1885–1970) — німецький юрист, економіст, історик, філолог і політичний діяч, міністр закордонних справ і канцлер Рейху (1930–1932) у період Веймарської республіки.

² Архипенко Олександр (1887–1964) — український і американський скульптор, живописець.

³ «Дністер» — можливо, тут ідеться про Будинок страхового товариства «Дністер», споруджений 1905 року на вулиці Руській у Львові.

⁴ Український таємний університет у Львові діяв у 1921–1925 рр.

⁵ Професор Святицький — мова про Іларіона Свенцицького (1876–1956), філолога, літературознавця, історика мистецтва, музейника. У 1921–1925 рр. був професором Львівського таємного українського університету.

⁶ «Діло» (попередні назви «Дѣло», «Діло») — провідний часопис Галичини, її перший, найстаріший і впродовж багатьох років єдиний український щоденник.

⁷ «Громадський голос» — газета, що з різною періодичністю та під різними назвами («Новий громадський голос», 1904–1905) виходила у Львові (1895–1939).

⁸ Сенькович Федір (пом. 1631) — художник, представник львівської малярської школи. Петрахович (Мораховський) Микола (1600–1666) — український живописець. Із 1610 року — учень і помічник Федора Сеньковича,

Височенний, жердястий доцент Дараган коротко повідомив про школу бойчукістів¹ у Києві, ілюструючи її творчість кількома зразками, що випадково дійшли з України, про прагнення учнів майстра Бойчука до нових візантійських традицій, звичайно у власній, модерністичній концепції.

Це повідомлення було виголошене в півтемряві серед блимання свічок. На електричній станції щоразу виникали неполадки. Однак, як це було завжди на лекціях Дарагана, він, незважаючи на ніщо, продовжував говорити як звичайно монотонно і без емоції². Проте іноді Дараган міг спалахнути, зокрема коли з України приходила вістка, від якої спалахував і сам професор — особливо коли його навістила сміла, як вітер, але палюча думка про події, що торкалася життя, подій у мистецтві, в літературі чи в театральній ділянці. Адже він був справді знавець свого діла і ерудит, тож приводів до дискусії було багато і на Дараганові лекції приходили не тільки студенти. Так було й цього разу: люди поспішали у будинок «Дністра» юрбами або невеличкими гуртами, незважаючи на передвесняне, проймаюче холодне сутеніння.

Орест Струханчук нахмурено йшов, переступаючи тендітні поверхні криги на вибоїнах Руської вулиці з її заїмленими, тоскними ліхтарями і похнюпленими старезними кам'яницями, посіченими мжичкою³. З дзвіниці Волоської церкви⁴ сумовито лунав дзвін. «Хтось, либонь, помер і тому так крячуть ті кляті

працював у його майстерні. У 1666 році очолив малярський цех у Львові. *Ляницький Олександр* — львівський живописець кінця XVII — початку XVIII століття.

¹ *Бойчукісти* — плеяда малярів-монументалістів, учнів і послідовників Михайла Бойчука (1882–1937), українського художника, педагога, засновника Української державної Академії мистецтв.

² *Емфаза* — пишномовність, виразність, в поезії і риторичі — напруження мови, посилення її емоціональної виразності.

³ *Мжичка* — дощ.

⁴ *Успенська (Волоська) церква* у Львові, також Ставропігіяна Церква Успіння Пресвятої Богородиці — чинна мурована церква у Львові, збудована у 1591–1629 роках.

гайворони», — думав Струхманчук. Він ішов мовчки, згадуючи Париж, де був ще так недавно, сяйва бульварів і Латинського кварталу, «але й там тепер мжичить, все й там засотане імлою...» Поряд з ним ішов говіркий філолог-студент Карпишин, що говорив з Орестом і іншими безпересталь, підбігав аж захекуючись.

— Пане товаришу, — відродження гряде! — мовив Карпишин. — Відродження нашої культури, поезії, мистецтва... Бойчук — так це ж об'явлення! А ви читали «Вітер з України» Тичини? Ах, той вітер, Боже мій, який вітер! А неокласики — Рильський, Филипович, Зеров, ви читали, ні? Втрачаєте, пане товаришу, багато втрачаєте. А Сосюра, Фальківський і всі наші футуристи! Пане товаришу, відродження, могутнє відродження українського слова... Вирватись, ах, коли б то вирватись, дихнути тим вітром, степовим вітром...

— Не вирветесь, — злісно посміхнувся Струхманчук, — враховуйте, що над нами, над тією сумною і понівеченою землею Данила і Лева, загуркотіла завіса... Нині ми — не український П'ємонт², а глуха провінція, не більше. І мабуть, надовго, пане товаришу...

— Ось де зразок гіпокризії³ Заходу, — чулося за ними (це говорив, ідучи у своєму гурті, юрист Недільський), — ганьба їм, цим, зжалься Боже, творцям Європи! Нової, дійсно! Ще й Японію до цього приплели! Яка облуда, яке лицемірство, одверта брехня! Це ж наруга над усіми принципами і нормами міжнародного права і права народів! *Pacta servanda sunt!*⁴ — Зобов'язання треба

---

¹ *Український футуризм* — авангардний напрям в українській літературі та образотворчому мистецтві, що розвинувся на початку ХХ століття під впливом італійського футуризму.

² *Український П'ємонт* — метафора, часто вживана щодо Східної Галичини та її столиці Львова. Ґрунтується на тому, що П'ємонт був тим регіоном Італії, звідки почалося визволення країни від чужинців (австрійців) і об'єднання італійських земель.

³ *Гіпокризія* — облудність, лицемірство.

⁴ Домовленості потрібно зберігати! (пер. із лат.).

виконувати. А де ж чотирнадцять пунктів президента Вільсона¹? Де ж самовизначення націй з правом на державну незалежність? Що вони вчинили, ці панове амбасадори, з українським П'ємонтом?

В гурті зареготали. «Забудьте про П'ємонт», — гукнув котрийсь. «Право народів, — обернувся притьмом до Недільського Карпишин, — це право на боротьбу, тільки на їхню боротьбу, а не на капітуляцію...»

— А де мораль, де етика? Те, що вже скроплене кров'ю...

— Панове, — обернувся, заслонюючись від мжичі, редактор «Діла» в окулярах, з колючим підстриженим вусом, — це все дитячі розмови або базікання в стилі каварняних філософів у Відні, за блаженних часів під скипетром здитинілого найяснішого пана Францішка Йосипа. Три імперії розвалилися на наших очах; на їхніх руїнах тиняються голодні шакали і розбійники, як нинішня Польща. Адже їй вже сниться загарбання не лише Галичини й Львова, але й Києва та Смоленська! Антанта й оті менші хижакки, як панове у Варшаві й Букарешті, в чеській Празі і в Београді, справляють подзвіння по імперіях і шматують шкури добитих ведмедів... Австрії, Німеччини, Росії Романових...

— З ласки отих великих миротворців у Версалі, Тріаноні і Сен-Жермені...

— Із наказу отих наших «народолюбців», які мріють про нафту Борислава та пшеничні лани нашого Поділля...

— А ви гадали, пане меценасе², що вони мріють про нас? Що вони журяться нашою долею? Чи ви знаєте, що коли наші посланці вистоювали у передпокоях добродія Клемансо³, то цей старий тигр,

---

¹ *Вільсон Томас Вудро* (1856–1924) — американський політик, 28-й президент США у 1913–1921 рр., лауреат Нобелівської премії 1919 р. Чотирнадцять пунктів Вільсона — проект міжнародного устрою після Першої світової війни.

² *Меценас* (пор. пол. *meccenas*) — адвокат.

³ *Клемансо Жорж* (1841–1929) — французький політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Франції.

або, краще сказавши, старий розбишака, знехотя сказав служкам: «Випровадьте тих людців геть»... Ось вам творці післявоєнної Європи... Свобода, рівноправність націй, суверенність...

— Суверенність, яка там суверенність! Цинічне узаконення поярмлення націй, зрада великих, красномовних ідеалів, торг народами, лицемірство...

Орест Струхманчук самотньо йшов крізь мжичку, слухаючи і не слухаючи гомоніння супутників, що проривалося, немов крикання гайворонів, скравками крізь імлу.

У Львів він прибув недавно. Всього лише декілька тижнів тому він жив у своїй убогій мансарді в Латинському кварталі, один із небагатьох, він виставлявся в гроні «молодих незалежних», вирішив, продавши («трапився такий собі оригінал — меценат», посміхався він) декілька картин, побачити рідну землю, батьків, декілька знайомих. І, може, знов повернутись у Париж, куди його надило, як нетлю, де йому, невідомому синові Галицької землі, похмурому і не швидкому до спілкування з людьми, ще й на чужині, було аж ніяк не легко. В Парижі починав як ремісник, у труді і поті чола, зайнятий і незламний, як яструб на скелі, серед злиднів і в самоті, прагнув знайти себе в мистецтві або кинути все до біса, раз назавжди. В Парижі він, не як усі інші, нидів і роздобрював під час цілоденних висиджувань на Монпарнасі¹, при незліченній кількості «кафе-кремів»². Не надили його експерименти і витівки сюрреалістів, і як їх ще не охрещувано. Він вчився, це було найголовніше. Просиджував у Луврі або в залах Елізейського палацу чи в Трокадеро, вивчав таїни великих майстрів, вдивлявся у твори давно вже утверджених велетнів, хотів збагнути їх шлях до довершеності простежував їхні шукання, невдачі і звершення. Його приголомшували творче могуття майстрів

---

¹ *Монпарнас* (фр. Montparnasse) — район на півдні Парижа.

² «*Кафе-крем*» — імовірно, тут згадано сигарилли (ісп. cigarrillos) «Cafe Creme». Їх зазвичай роблять із різаного тютюну чи його крихт, які загортають у тютюнове листя.

«кватроченто»¹ і «сінквеченто»²; це були титани-учителі; наподоблялись їм, нужденно повзти за ними, видавалось блюзнірством. Вони були єдині і неповторно великі. Зачарований майстрами іспанського бароко, Рібейрою, Сурбараном, Мурільйо, а над усе Веласкесом і Ель Греко³, прагнув розгадати похмуру таїну їх мистецтва так само, як, вдивляючись у насмішкувату голубиність чудесного майстра доби рококо Ватто⁴, таки викривав в усмішці його елегійність людської долі і проминальність усього.

Критики (проте ще досить скупенько) вважали Струхманчука неоімпресіоністом, а дехто неореалістом, а взагалі важко було сказати, хто він. Може, був нічий, до нікого не подібний.

Орест Струхманчук, із селянської вбогої родини (старший брат його хотів бути також митцем і згубився в чорторії революції на Україні, молодший брат помандрував до Канади), виходив на крем'яний шлях чужини сином народу, ім'я якого навіть мало хто

¹ *Кватроченто* — мистецький термін для позначення мистецтва Італії в XV столітті. Охоплює часовий термін приблизно у 100 років, але у творчості деяких майстрів протримався довше за 1499 рік і співіснував з добою так званого Високого Відродження.

² *Сінквеченто* (італ. cinquecento, букв. — п'ятсот) — італійська назва XVI ст., що її вживають історики культури для позначення періоду найвищого розквіту італійського Відродження.

³ *Хосе де Рібера* (1591–1652) — іспанський художник, жив і працював у Неаполі (Італія). Мав прізвисько *Spagnoletto* («маленький іспанець», за маленький зріст). Автор релігійних і міфологічних картин, портретів, гравюр тощо. *Франсіско де Сурбаран* (1598–1664) — іспанський живописець, представник севільської школи, майстер монументальної композиції та натюрморту. *Бартоломе Естебан Мурільйо* (1617–1682) — іспанський художник доби бароко, співзасновник севільської Академії малярства. Автор портретів, картин на релігійні теми. *Дієго Веласкес* (1599–1660) — іспанський художник, представник мадридської школи живопису, придворний живописець короля Філіпа IV. Автор жанрових картин і портретів. *Ель Греко* (1541–1614) — іспанський художник, скульптор, архітектор грецького походження. Один із представників Критської школи.

⁴ *Антуан Ватто* (1684–1721) — французький художник, засновник і майстер стилю рококо. Автор переважно жанрових картин.

чув і знав на Заході, без крейцера¹ в кишені, натхненний небувалою весняною снагою, чорноземною первісністю, якій так дивувались усі, хто його знав.

Він повертався неначебно на батьківщину, але вона була в полоні; там була займанщина. Всюди, як тільки він минув прикордонні стовпи з білими орлами Польщі, була пиха, погорда, зневага. В рідному селі — він побув там декілька днів, — бачив безпросвітні злидні і смуток, таке було його забуте світом і людьми усе Поділля У Львові ж — замість паризького синявого леготу — свистючий і недобрий, як вимах шаблі, вітер; замість сонячного Монмартру² височіє катедра Сакра-Кер³, снігово-біла, немов із слонової кості, де вулички, такі улюблені Утрілью⁴, — тут сірі, похмурі, кам'яниці, позначені кулями ще з війни, посічені дощем, заметені снігом. Львів, як і рідне його село, — немов смутне, жалібне подзвіння після хуртовини, що прогриміла над ними. Заклопотані, постарілі батьки. Ненависні зловорожі жандарми; податки, каганці, в хатах біднота, із-за віконних шиб — вовчі очі. Зажурена мати — в Коломиї розстріляно недавно її братанка разом з кількома товаришами як «диверсантів». На горі — панські палаци споглядають гордовито, як і споконвіку. Хто не може стерпіти цієї зневаги, злиднів, безнадійно-чорного смутку, подається в Канаду, на Пруси, у Францію або світ за очі.

Але ж це був його край, Струхманчуків, і не тільки його; це була волость його батьків, і дідів, і далеких пращурів, що виходили з луками і топорами на звіря і на ворога. Вони осьде народжувались, росли і вмирали, витесували свої хати у селищах і городищах,

---

¹ *Крейцер* — спочатку срібна, а згодом мідна чи зі сплаву срібла та міді монета європейських країн, запроваджена в XIII ст.

² *Монмартр* — 130-метровий пагорб на півночі Парижа, найвища природна точка міста, найбільш романтичний і богемний район, де здавна жили й живуть нині відомі художники, поети, музиканти, артисти та ін.

³ *Сакра-Кер* — ідеться, імовірно, про монастир Святого серця (фр. Sacré-Coeur), жіночий римо-католицький монастир, який діяв у Львові в 1844–1944 рр. (нині від нього залишився лише один корпус, пам'ятка архітектури).

⁴ *Утрілью* — можливо, тут згадано *Моріса Утрільо* (1883–1955), французького художника, майстра міського пейзажу, графіка, поета.

будували з дубових колод церкви і замчища, до друзів ішли з добрим словом, зустрічали наїзника — татарина, ляха чи угра — блискавками лютих очей під навислими бровами.

Такий і княжий Львагород, віками рідне, його, Орестових предків, місто, а нині безобличне, похмуре, нічне. Однак, думав Орест, ідучи крізь провісну негоду, хто ж сміє бити копитами своїх коней цю землю, займати її, начебто вона нічия? Адже вона була споконвіку і завжди наша, тільки наша. І що похмуріше виростали в сірій імлі зариси цього міста, зруби якого кладено майже сім сторіччів тому, що важче над вулицями і площами нависали будівлі, з карбами минулих політь, тим настирливіше накопала в Орестові ненависть до тих, що загарбали і володіють цим містом. Але враз із тим, коли він чув молодий сміх і уривчасту рідну мову, крізь заволючену мряковинням далечінь вулиці, якою, на одшибі від нього, йшли гурти його супутників, в ньому здіймались, як ураган-буйтур, снага до бунту і нескореності. Такого з ним ще ніде й ніколи не було. Це була вже влада цього мовчазного, суворого міста.

Втім із заулку, засотаного імлюю, виринула постать. Це був корінястий молодик, що порівнявся з Орестом і з-під його хутряної шапки замерехтіли насмішкуваті, але й проникні очі. «Ви — майстер Струхманчук, пробачте мені?» Орест посміхнувся. «Я — Струхманчук, але ще далеко не майстер...» — «А я Дмитро, від борців за волю, — прошепотів молодик, — вас просять, щоб ви рівно через два тижні о шостій ввечері були коло Волоської церкви. Вас чекатимуть. Людина скаже гасло “Звенигород”, відзив — “Чортівська скеля...”»

І молодик вмить пропав серед мжичі й імлі. Орест спинився на хвилину. «Вірити, чи це тільки провокація?...» Але він був на рідній землі, де нічого не страшно.

Ззаду надійшли говірливі супутники. Разом з ними Струхманчук завернув на вулицю Супінського, до Академічного дому¹. Вітер потахав²; бралось на відлигу.

---

¹ Академічний дім — будинок Наукового товариства імені Шевченка, в якому жила та навчалася українська студентська молодь.

² Потахати — стихати, ущухати.

II

В залі, що була студентською харчівнею, вже було повно народу. Була тут не тільки молодь, але і старші, деякі навіть «батьки народу». Про віче ніде не оголошував, але людей набиралось чимало: хто сидів на столах, поставлених до стін, хто на імпровізованій трибуні, але більшість стояли іззаду щільним натовпом. Вирив шепіт, шемріння голосів, перегуків, виглядано знайомих; учасники старшого віку ввічливо кланялись і відкланювались між собою, відчувалось схвилювання. Орест майже нікого тут не знав, крім відомих особистостей, які сановито походжали з парасолями під пахою і гуторили між собою.

— Я цікавий знати, — сказав Орестові філолог Карпишин, що з'явився знов біля нього, — хто з отих батьків народу першим пристосується до обставин. Адже опортунізм¹ так і пашисть їм з облич.

Крім Карпишина, Орест побачив акварелістку Мирославу Музику, дівчину, що ходила у студію Олекси Новаківського². Орест тоді й познайомився з нею і вона пильно слухала, коли він розповідав про Париж і тамошніх художників-українців Глуценка, Нечитайла-Андрієнка, Грищенка³. Тепер вона радісно посміхнулася і він зняковів: її чорні очі світилися, уста були налиті, перлилися зуби, була в ній радість польової квітки і провесни й нерозтрачена в далеких віках снага вольної дочки Підкарпаття.

Врешті навіть притишений гомін притих, усі слухали, що говориться з трибуни. Доктор Недільський, поставний хорошун,

---

¹ *Опортунізм* — пристосовництво, безпринципність.

² *Новаківський Олекса* (1872–1935) — український живописець, графік і педагог, засновник першої в Галичині української мистецької школи.

³ *Глуценко Микола* (1901–1977) — український і радянський живописець, розвідник. У Париж переїхав у 1925 році з Берліна, куди перебрався під час I Світової війни і де навчався в Берлінській вищій школі образотворчого мистецтва. *Нечитайло-Андрієнко Михайло* (1894–1982) — французький художник-модерніст, сценограф, мистецтвознавець українського походження. *Грищенко Олексій* (1883–1977) — український художник-авангардист, представник Паризької школи живопису, мистецький критик.

ЗМІСТ

<i>Р. Радишевський. Національно-визвольні змагання у повістях Юрія Косача «Чортівська скеля» і «Дивимось в очі смерті»</i> 3	
ЧОРТІВСЬКА СКЕЛЯ	39
Частина перша	41
Частина друга	239
Частина третя	439
ДИВИМОСЬ В ОЧІ СМЕРТІ	591
Розділ перший. КВІТЕНЬ	593
Розділ другий. ТРАВЕНЬ	625
Розділ третій. ЧЕРВЕНЬ	658
Розділ четвертий. ЛИПЕНЬ	681
Розділ п'ятий. СЕРПЕНЬ	711